

Válasz Ács Pál, Neumann Tibor és Tringli István opponensi véleményeire

Először is köszönöm opponenseim gondos, és igen sok érdekes, tovább gondolásra érdemes felvetést, javaslatot magában foglaló bírálatait. A továbbiakban a három véleményre nem külön-külön, hanem egyszerre kívánok reagálni, arra törekedve, hogy a kritikai észrevételekre, kérdésekre, megjegyzésekre adott válaszok tematikailag is elkülönüljenek egymástól.

Az értekezés leginkább kritikus megjegyzésekkel illetett részével, a szakaszos hódítás elméletével kezdem, amellyel kapcsolatban az elő- és az utószóban is észrevételeket fogalmaztam meg. Fenntartásaimat a Perjés-féle szulejmáni ajánlattal kapcsolatosan is jeleztem, bár ezt egyik opponensem, Ács Pállal nem sikerült elhíttatnem, aki tulajdonképpen a Perjés-féle nézőpont nem kritika nélkül átvett, továbbfejlesztett változataként olvasta a szöveget. Ennek talán a nem egyértelmű fogalmazás mellett az oka, hogy a szakaszos hódításra vonatkozó megjegyzések jóval nagyobb teret kaptak.

Tringli István bírálatában hosszabban kitért arra, hogy a szakaszos hódítás az események megértését, magyarázatát megkönnyítő és elősegítő értelmezési keretként született meg Halil Inalcik török történész tollából, akinek az ötletét Szakály Ferenc ültette át a magyar történetírásba. Az elmélettel kapcsolatban opponensem szerint súlyos kételyeket fogalmaztam meg, amikor azt állítottam, hogy tulajdonképpen nem elemzési, megközelítési módszerként, hanem mereven, az eseményekre erőltetve alkalmazzák, több esetben figyelmen kívül hagyva az annak ellentmondó vagy azt alá nem támasztó forrásokat. Egyúttal hiányolta az állításomat igazoló konkrét példákat.

A szakaszos hódítás elegáns, sok mindenre választ adó, bár némileg általános, ezért más esetekre is alkalmazható elemeket felhasználó vizsgálati módszer, amely teljes formájában, t.i. a négy szakaszban kizárólag a Balkánon valósult meg. Emiatt a modell szerintem eleve korlátozott mértékben alkalmazható a magyarországi viszonyokra. Ha egy logikus és kellően rugalmas értelmezési keretet túlságosan mereven kezdenek alkalmazni, felmerülhet a veszélye, hogy az alapján dől el például egy forrás hitelessége, hogy alátámasztja vagy nem az elméletet. Ez az elméletekkel kapcsolatban gyakran felmerülő probléma. Ami a mi esetünkben Perjés Gézának a szulejmáni ajánlatra vonatkozó és a szakaszos hódítás elméletével körülbelül egy időben jelentkező tézisei miatt jelentkezett. Kosáry Domokos például néhány évvel Perjés kismonográfiája után megjelenő művében (*A magyar külpolitika Mohács előtt*, Bp., 1978) a szerző nevének említése nélkül történetkének minősítette Szulejmán szultán Behrám csauszon

keresztül 1520-ban Budára eljuttatott ajánlatát, amelynek a lényege az adóért béke volt, és amelyről a már akkor is ismert olasz és osztrák követjelentések az 1520-as években egybehangzóan több alkalommal is beszámoltak: ezért is állítottam össze egy egész táblázatot ezekről a történetkékről (55–59. o.)

Hasonlóan járt Zay Ferenc leírása (*Az Lándorfejírvár elvesztésének oka e vót és így esött*, Bp, 1980), amelyet Szalai László után Szakály Ferenc rendezett újra sajtó alá, és amelynek az 1521 előtti eseményekről beszámoló része Kosáryhoz hasonlóan a leginkább megbízhatatlan és konfúzus jelzőket kapta. A katona-diplomatának Behrám csasz követségére vonatkozó, Perjés érvelése szempontjából kulcsfontosságú adatát arra hivatkozva minősítették hiteltelennek az említett szerzők, és utána többen is, hogy azt más adat nem támasztja alá. Ez akkor kétségtelenül helytálló megállapításnak tűnt. Kontrollforrás hiányában a történész, vagy a filológus számára marad a hit: hiszek vagy nem hiszek a forrásnak? Mivel Perjés elhitte Zay híradását, bírálói viszont nem, ezért az adóért béke ajánlatát is új elemként, új követelésként értékelték, amire a magyar kormányzat állítólag nem számított. Amiből logikusan adódott egy további következtetés, hogy a magyar külpolitika csapdába kerülve kapkodni kezdett, nem értette meg a helyzetet, dilettantizmusa bizonyítékeként át- és meggondolatlan döntéseket hozott, amellyel végső soron előkészítette az elkerülhetetlen bukást. (Zay, *Lándorfejírvár...*, 99-102. o.) Ráadásul ez a katasztrofális politika Szapolyai megválasztásával Mohács után folytatódott volna (Szakály Ferenc, *A mohácsi csata*, Bp., 1975, 119–120. o.) Egyúttal kétségbe vonták Perjésnek a szulejmáni ajánlatot az oszmán diplomácia racionalitásából (akciórádiusz) többek közt Zay adatán keresztül levezető tételét is. Pedig ha nem Perjés antitéziseként alkalmazzuk, akkor egy már nemcsak Szulejmán, hanem elődjei által is megfogalmazott békeajánlat probléma nélkül beilleszthető lenne a szakaszos hódítás elméletébe. Miért kellene e helyett azt az önmagában is nehezen hihető állítást erőltetni, hogy a magyar kormányzat 1520 után irracionálisan cselekedett? Az értekezés által idézett velencei követjelentések 1518/1519-es adatai ráadásul igazolták Zay állításának hitelességét, vagyis ebben a kérdésben Perjésnek volt igaza. Miért következne ebből, hogy akkor a szulejmáni ajánlat és nem a szakaszos hódítás lenne az események helyes értelmezési kerete?

A másik példám, Szulejmánnak Buda visszaadására vonatkozó 1541 és 1566 között többször is elhangzott, nagyúri levélben, missilisben és történetírói szövegekben megőrződött ígérete. Erre a kérdésre mindegyik opponensem kitért, tehát célszerűnek tűnik itt egy kicsit hosszabban is elidőzni. A makacsul visszatérő adatról a történészek általában vagy nem vettek tudomást, vagy hamisnak (156–157. o.) minősítették. A legkorrektebb véleményt Bessenyei József fogalmazta meg, aki a *Memoria rerum* egyik jegyzetében röviden és velősen diplomáciai

fogásnak minősítette ezt a szultáni ígéretet (162.o.) Igaza volt, a kérdés mindazonáltal egyrészt bonyolultabb, másrészt fontosabb, mivel kapcsolódik a szakaszos hódítás elméletéhez. Buda visszaadása, vagyis a szultánnak egy korábbi helyzet (szakasz) visszaállítására vonatkozó ígérete a hódítás szakaszolására vonatkozó állításnak kétségtelenül ellentmondani látszik. De csak akkor, ha azt feltételezzük, hogy a szakaszok egymásra következése törvényszerű és visszafordíthatatlan; éppen ezért volt érvelésem szempontjából fontos példa Szerbia 1444. évi visszajuttatása korábbi birtokosának, Brankovics Györgynek, amelyet a despota a Szendrőben 1439-ben elhangzott a hutbe, azaz a pénteki ima, amely végérvényesen iszlám területté nyilvánította az országot, ellenére kapott vissza. Tringli István szerint azért nem igazán jó ez a példa, mivel erre a lépésre rendkívüli helyzetben került sor. Ebben nincs vita közöttünk, bár szerintem Bécs ostromát és Buda elfoglalását is a nemzetközi visszhang alapján rendkívüli eseményként élték meg a kortársak. De én nem is erre helyezném a hangsúlyt. Szapolyai János, illetve fia, János Zsigmond Brankovicshoz hasonlóan szolgának, *kul*nak számítottak, Szerbia pedig 1444 után nem nyerte vissza korábbi státuszát, továbbra is az iszlám földje (*dar al islam*) maradt, amelyet a szultán szolgája kormányzott. Az oszmán hierarchiában elfoglalt hely alapján tehát nem volt különbség Brankovics és a Szapolyaiak között. Másrészt Szerbia esete precedens értékű, mert azt jelzi, hogy a szultán, ha úgy ítéli meg, akkor még egy ilyen nagy horderejű döntést is meghozhat.

Visszatérve Szülejmánra és Budára, a szultán 1541 után fenntartotta Buda visszaadásának *elvi* lehetőségét; erre a gesztusra azért volt szüksége, hogy elhitesse a magyarokkal, hogy ha János Zsigmond teljesíti az egyébként nem teljesíthetetlen feltételeket (nagykorúság, koronázás), akkor ő is hajlandó lenne egy ekkora, de mint láttuk, nem előzmények nélküli gesztusra. Azaz egy ravasz – Bessenyei szavaival élve – diplomáciai fogást alkalmazott, amivel megfogta a magyarokat, akik belekapaszkodhattak és az adatok szerint bele is kapaszkodtak ebbe az ígéretbe. Tehát Neumann Tibor felvetésére is válaszolva, nem gondolom azt, hogy Szülejmán Buda elfoglalása után komolyan gondolta, hogy visszaadja ezt a mezőgazdaságilag és a Bécs elleni felvonulás szempontjából katonailag is értékes területet, mégis formálisan fenntartotta, sőt megerősítette az ígéretét, és ezt kommunikálta élete végéig, amit ráadásul hihetően tett. Az értekezésből sajnos kimaradtak Somogyi Ambrus idevágó kulcsfontosságú sorai, csupán egy jegyzetben utaltam rájuk. Somogyi több oldalon keresztül, a források közül messze a legbővebben taglalja a Buda alatti 1541. évi dívánban egymással vitatkozó véleményeket, egy egészen megdöbbentő – mert teljesen elhíhető – verziót adva a keményvonalas Jahjapasa oğlu Bali szájába. A pasa a magyar urak más forrásban is szereplő kiirtása mellett az javasolta, hogy a királynét válasszák el a fiától és küldjék haza az apjához, a

csecsemőt pedig Konstantinápolyban tartásuk „királyhoz illő őrizet alatt”, akit „a mi törvényeinkre kell oktatni”,¹ a magyar katonaságot pedig deportálják Ázsiába. A lakosság ezek után a török helyőrségek ellenőrzése alatt nem fog problémákat okozni. Nem tartom valószínűnek, hogy e helyen klasszikus és biblikus olvasmányélményei hatására lódult volna meg Somogyi fantáziája. Amit itt leírt, tulajdonképpen egy királyi vérből származó talán muszlim, talán nem muszlim vazallus (emlékeztetnék a bizánci előképekre, és a román példákra) „magyar király”, aki formailag a János-féle vazallitást vitte volna tovább, de kétségtelenül a Porta szorosabb ellenőrzése alatt.

Buda visszaadásának forrásokkal igazolható ígérete szerintem kis módosítással szintén beilleszthető lenne a szakaszos hódítás elméletébe, hisz az Erdélyi Fejedelemség pusztasága e szerint a megközelítés szerint annak köszönhető, hogy a Habsburgok megakadályozták az alávetés további fokozatának életbe léptetését, amelynek Szulejmán ígérete a lenyomata lenne. Egyúttal reflektálnék Ács Pál opponensi véleményének 6/b. (a 6. pont ui. kétszer szerepel) pontjában megfogalmazott észrevételére, aki felveti, hogy a Buda és Bécs vissza- illetve átadására vonatkozó ígéretek háttérében a Tárih-i Üngürüszen lefektetett, Nagy Sándor örökségére hivatkozó hódító ideológia húzódná meg. Szerintem teljes joggal, azzal a megjegyzéssel, hogy úgymond volt egy maximális program, Bécs, Róma, Köln stb. elfoglalásával (állítólag már I. Bajezid is azzal hűsített a nikápolyi csata után, hogy lovát a római Szent Péter templomba fogja bekötni), és egy minimális, amely a magyar területek ellenőrzésére vonatkozott, és amely végül meg is valósult.

A Tringli István által említett másik koncepcionális különbség a Habsburgok magyarországi politikájának értékelésére vonatkozik. Természetes, hogy a tárgy, amit a szerző választ, közel áll a szívéhez, mint ahogyan nekem a Szapolyaiak, és talán érthető, hogy némileg részre hajlóan, vagy részre hajlóbban értékelem az általuk nyújtott politikai teljesítményt. Igaza van abban is, hogy ha valaki a korszak magyarországi Habsburg politikájáról írna monográfiát, akkor nyilván a Habsburgok teljesítményét értékelné pozitívabban. A bécsi levéltári anyagban sem folytattam alapkutatásokat, de mind ebből még nem feltétlenül következik, hogy az eddig rendelkezésre álló kiadott forrásanyag, valamint a szakirodalom alapján ne lehessen kérdéseket feltenni, és kritikát megfogalmazni ennek a kulcsfontosságú időszaknak a Habsburg politikájával kapcsolatban. Az utószóban egyetlen mondatot szenteltem Ferdinánd magyar király teljesítményének, amelyet a többi politikai szereplőhöz viszonyítva soványabbnak

¹ Somogyi Ambrus, *História Magyar- és Erdélyország dolgairól*, I. köt., ford. Buzogány Dezső, Máriabesnyő, 2013, 144.

ítéltem; sokat töprengtem azon, hogy belekerüljön-e egyáltalán ez a mondat az összefoglalásba? Végül úgy döntöttem, hogy bent hagyom ezt a félmondatot, mivel mindenképpen jelezni kívántam, hogy a szakaszos hódításhoz hasonlóan némileg egyoldalúnak látom a két király politikáját övező erkölcsi ítélkezéstől nem mentes értékeléseket.

Opponensem hiányolta, hogy a Jánost elmarasztaló általam hivatalos álláspontnak minősített történeti értékeléseket Bartát leszámítva nem nevesítettem. Ezt az álláspontot a legmarkánsabban Barta mellett (*A Sztambulba vezető út*, Bp., 1983) Szakály Ferenc képviselte; utóbbi klasszikus monográfiájának utolsó fejezetében azt írta, hogy a Habsburgok nélkül nemcsak a magyar államiség, a magyar társadalom és kultúra nem maradt volna meg, hanem a Szapolyai-féle országrész, a keleti-magyar királyság, a későbbi Erdélyi Fejedelemség sem, hisz azt Szülejmán és utódai nem Szapolyai János, vagy a magyarok kedvéért, hanem a Habsburg fenyegetés miatt nem kebeleztek be a birodalmukba. (Szakály, *A mohácsi csata*, Bp., 1975, 121–122, 125–126. o.) Tehát nincs külön magyar út, mert az Sztambulba, ezzel szemben a jövő, a megmaradás útja Bécsbe vezet. A teljesség igénye nélkül, Barta és Szakály véleményét a már említett Kosáry mellett osztja Fodor Pál (*Magyarország és a török hódítás*, Bp., 1991), a legújabbban pedig Pálffy Géza (*A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Bp., 2010), még újabbban Bárány Attila (*A szulejmáni ajánlat*, Gödöllő, 2014). Ezeket a hivatkozásokat a megfelelő helyen okvetlenül pótolni fogom.

A szakaszos hódítás versus szulejmáni ajánlat, illetve a két király megítélését övező vita végső soron arra az egyszerű kérdésre vezethető vissza, hogy mint Zay hitelessége esetében, elhisszük-e, hogy a két nagyhatalom küzdelmében volt esélye annak, hogy a Porta 1540 után is fenntartja a vazallitás addigi kereteit, vagy nem hisszük el? Az előző véleményre lenne a közvetlen bizonyíték az 1540-ben kiállított *ahdnáme*, a közvetett pedig Fráter György 1541 utáni köpönyegfordítása, és a következő tíz évben folytatott politikája, amelynek okát a szultán hitszegésében jelölte meg (lásd Forgách Ferenc krónikáját.)

A másik, ezt tagadó álláspont legerősebb argumentuma továbbra is elsősorban az eseménymenet súlypontjában 1541. augusztus 29-e. De akármelyik mellé tesszük is le a voksunkat, a szultán döntésének hátterében ugyanaz a tényező, a Habsburg politika sejlik fel.

Éppen ezért bizonyos szempontból hit kérdése az is, mit vél vagy gondol a kérdéssel foglalkozó történész hibának. Az én kérdéseim, amelyek a Ferdinándot és a Habsburgokat érintő mondat mögött meghúzódnak, a következők (csak a legfontosabbakat fogom felsorolni). Brodarics István 1526. októberében kelt, és kétségbe nem vont hitelű levele szerint (66.o.) Szülejmán nem lévén még tisztában Lajos halálával, egy igen előnyös békeajánlattal Budára küldte a király három udvaroncát, amelyben gyakorlatilag ugyanazokat a feltételeket ismételte

meg, amelyeket Behrám útján egyszer már eljuttatott, sőt amelyeket már apja, Szelim is ajánlott. A magyarságnak 1526-ban nemcsak egy hatalmas, több tízezer áldozattal járó katonai vereséggel, hanem a legújabb kutatások szerint még legalább 200 ezer ember elvesztésével is szembe kellett néznie, amely a 3-3,5 millióra becsült népesség 6,5-7%-át tette ki (ezt persze összeg szerűen a kortársak nem tudták). Egy ilyen helyzetben mit kellett volna tennie a magyar kormánynak és a rendeknek? 1526 októberében szerintem az egyetlen szóba jöhető lépést tették meg, amikor János megkoronázásával elfogadták a szultán békejobbát, akinek az ajánlata azonban értelemszerűen nem vonatkozott Habsburg Ferdinándra.

Az 1526-ban megkoronázott Szapolyai egész királysága alatt azzal érvelt, és ezt terjesztette a jánosi propaganda, hogy a török és a Magyar Királyság teljes bekebelezése között pusztán ő, a szultán barátja áll, aki csak miatta, akivel szerződött, nem szállta meg az országot. Akármit gondolunk Szulejmán szándékairól, és hihetjük Szapolyait naivnak, tény, hogy a szultán a vazallusi állapotot a szerződés lejártáig fenntartotta, utána pedig tett egy ígéretet és megkötött egy újabb szerződést, amelyet szintén megtartott, és ezt tiszteletben tartották utódai is. A két hatalom közé szorult Szapolyainak mit kellett volna tennie? Nem kellett volna elfogadnia a trónt? Vagy nem látva előre, hogy nem fogják bekebelezni a teljes királyságát, nem lépett le önként a porondról?

Az I. Albert és V. László óta a magyar trónt jogos örökségüknek tartó Habsburgok 1526-ban azt gondolták, hogy végre elérkezett az ő idejük. Bár Ferdinándot János halálakor, 1540-ben is felhívták a figyelmét az erőszakos fellépés várható következményeire (126/439 j.), mégsem hallgatott a figyelmeztetésre, talán mert annyi mozgósítható erőforrással mindig rendelkezett, hogy jogigényének kellő nyomatékot tudjon adni. Többször is komoly erőfeszítést tett, hogy a helyzet ne a Porta, hanem az ő számára kedvező módon rendeződjön (1527, 1529, 1532, 1537, 1540, 1541, hogy csak a periódusra vonatkozó jelentősebb hadieseményeket említsem). De úgy vélem, hogy hibát követett el, amikor ragaszkodott az ország közepének visszaszerzéséhez, mert a szultánt, akinek a bizalmát sikerült megrendítenie a magyarokban, csak megerősítette abban, hogy a királyság közepét neki kell katonailag megszállnia. Amivel ő is hibát követett el. A két uralkodónak ezeket a döntéseit ok-okozati viszonyban látom. Jánosnak fel szokás róni, hogy a korona elfogadásával polgárháborút robbantott ki, ami csak súlyosbította az amúgy is katasztrofális helyzetet. De gondoljunk csak bele, ha 1526-ban a magyarok Ferdinándot választják meg, akkor vajon mikor hangzott volna el a pénteki ima Budán, és mekkora lett volna a később Erdélyi Fejedelemségnek nevezett terület, fejedelme pedig hol helyezkedett volna el az oszmán hierarchiában, például a román vajdákhoz képest? Ezt vette észre Fodor Pál, aki szerint a szultán 1520 és 1541 között olyan lehetőséget taktikázott

el, amely később sem az ő, sem az utódai számára nem adódott újra; ekkor még nem épült ki a végvárrendszer, és a töröknek is sokkal könnyebb lett volna bekebeleznie az országot. Fodor ezt a szakaszos hódítással magyarázta. Az értekezésben én a mellett próbáltam érvelni, hogy a szultán számára a Szapolyai-féle verzió életben tartása egyszerűbb és elfogadható lett volna, logisztikailag és az erőforrások felhasználása szempontjából ugyanis az uralma fenntartását egy kellő ellenőrzés alatt tartott vazallus állam kielégítő módon biztosíthatta volna. Erre balkáni, illetve erdélyi viszonylatban számtalan példát fel lehet hozni.

Miért kellene tehát ezeket a helyzet szülte döntéseket *eleve* több évszázados dimenzióban értékelni? És miért kellene eleve negatív értelemben szembe állítani Ferdinánd döntéseit Szapolyai Jánoséval? Ha Ferdinándnak lehetett küldetése a maradék Magyar Királyság megőrzése, akkor miért vitatjuk el ugyanezt a *szándékot* Jánostól? Ha az egyiknek felrójuk, hogy döntése polgárháborúhoz vezetett, akkor mit mondjunk arról a másik háborúról, amely János nélkül is kirobbant volna, és majdnem 40(!) évig tartott? Kevés figyelmet szentelünk annak, hogy Ferdinánd és Szülejmán, a két vetélytárs úgy szálltak a sírba, hogy soha nem kötöttek egymással tartós békét. Erre csak utódaik szánták rá magukat. Miért nem tették ezt meg? Mi volt ennek az oka? Aligha a racionalitás, illetve a több évszázados távlatokat vagy a megmaradást szem előtt tartó „átfogó” stratégia. A mohácsi katasztrófával a térségben fennálló erőegyensúly megszűnt: a két új szereplőnek eltérő víziója volt arról, hogy az új egyensúlyi helyzet hogyan érhető el. Adhoc döntések sorozatát kényszerültek meghozni a folyton változó politikai konstellációban. Ezért talán nem is a hibáikról kellene beszélnünk, hanem döntéseikről, annak következményeiről, újra döntésekről, és így tovább.

De a Magyar Királyság helyzetére, kilátásaira egy harmadik fél döntése is hatást gyakorolt; vagyis a végeredményt *nem kizárólag* a Habsburg vetélytárs és a Porta, hanem a magyarok döntése *is* meghatározta, mivel ők lakták a (küzdő)teret; nélkülük pedig nem lehetett megoldást találni, hacsak ki nem irtják, vagy nem deportálják őket.

És mit mondjunk a többi szereplőről, akiről sokkal kevesebb szó szokott esni ennél a háromnál? Ha őket is figyelembe véve tesszük fel azt a kérdést, hogy kiknek köszönhető az a bizonyos megmaradás, akkor először is a magyar kormánynak és a rendeknek, akik egy kolosszális vereség után elfogadták a *változatlan feltételű* oszmán békeajánlatot, amellyel elkerülték a további vérontást. Másodszor Jánosnak, aki elfogadta a felkérést, mivel meg volt győződve, hogy mint mondani szokás, aki időt nyer, életet nyer. Harmadsorban VII. Kelemennek, aki megakadályozta, két évvel a *sacco di Roma* után, hogy a Habsburgok a politika senkiföldjére száműzzék Jánost, ami miatt elkerülhetővé vált, hogy a királyság keleti felében egy Majlád István, vagy egy hozzá hasonló politikai szereplő kapjon lehetőséget.

Negyedszer I. Zsigmond lengyel királynak, aki persze nem teljesen önzetlenül, de lehetővé tette János számára a dinasztiaalapítást és egy újabb szerződés megkötését, amelyet a Porta saját értelmezésében, de tiszteletben tartott. És természetesen Habsburg Ferdinándnak, aki erőforrásait az ország védelmére mozgósította. Ha ezt végig gondoljuk, és eltekintünk a szekértábor logikától, amely János és Ferdinánd teljesítményének értékelésében szerintem a mai napig kísért, akkor a válasz nem lehet vagy-vagy, hanem *és-és*.

A harmadik koncepcionális eltérés köztem és Tringli István között Lutwack elméletét érinti. Kíváncsiságból beírtam a mokka.hu-ba a *grand strategy* kifejezést; a kereső több tucat találatot adott ki, amelyek kisebbik része vonatkozott csak kifejezetten Luttwak műveire. A szerzők között szerepelt a koraújkori hadtörténet írás doyenjének, a hadügyi forradalom fogalma kidolgozójának, Geoffrey Parkernek *The grand strategy of Phillip II.* című műve. De felhozhatom a hadtörténet írás másik klasszikusát, John Keegant, aki például *A hadviselés története* című művében idézi Luttwakot. Úgy vélem, hogy ez a két nagy név az első éves egyetemistánál azért magasabb színvonalat képvisel. A magyar történészek közül egyébként Ágoston Gábor is felhasználta Luttwak átfogó stratégiával foglalkozó munkáit. Az amerikai szerző munkássága szerintem azért fontos, és éppen ezért írtam végül egy fejezetet róla, pedig az előszóban megígértem, hogy elméletekkel nem foglalkozom, mert a határok fontosságára hívja fel a figyelmet. A határvédelem, a határok fogalmának tisztázása egy olyan lehetséges vizsgálati szempont, amelynek segítségével fontos kérdések megfogalmazására nyílna lehetőségünk, például, hogy a határok biztosításának fontossága, de nem túlzás, hogy kényszere, milyen, illetve mekkora hatást gyakorolt például a Porta esetében a politikai döntéshozatalra?

És ha már a határookra terelődött a szó, Horvátország ügyére és a rajta keresztül vezető átjáró izgalmas kérdésére vonatkozó megjegyzésekre, mivel szorosan összefüggenek, egyszerre reagálnék. Eddigi tudásunk szerint az átjáró kérdése először az 1488-as, utoljára pedig az 1519. évi tiszavirág életű békékben szerepelt. Tringli István hangsúlyozza, hogy az átjáró használatát a magyar királyok szigorú feltételekhez kötötték; a Magyar Királyságot 1526-ig nem győzték le, semmi nem indokolta tehát, hogy a török csapatok szabadon, előzetes engedély nélkül használják, de ilyet én sem állítottam. Ám hogy ez a pont bekerült, és hogy az oszmán fél ettől kezdve szerzett jogként hivatkozhatott rá, és amihez ragaszkodott is, szerintem eléggé árulkodó, és az erőviszonyok alakulásának függvényében már csak értelmezés kérdése volt, hogy az engedéllyel hogyan, mikor, mire hivatkozva él, illetve kéri, követeli a magyar kormányzattól. Ezért ez a kérdés mindenképpen további kutatást igényel és magyarázatra vár. Ennek kapcsán opponensem arra hívta fel a figyelmet, hogy Mátyásnak aktuálpolitikai céljai voltak az átjáró

osztrák tartományok felé történő megnyitásával, mert ez által egyik legfőbb ellenségét, III. Frigyes császárt nyomás alá helyezhette.

Ehhez hozzá tehetünk két további mozzanatot. Az értekezésben is kifejtettem, hogy oszmán szempontból nagyon fontos volt a velencei területek, Friuli és Capo d'Istria támadhatósága. Az első közvetlen betörésekre az 1470-es években, az első velencei–oszmán háború, a következő hullámra 1499-ben, a második velencei–oszmán háború idején került sor. A velencei diplomácia több évszázados rémálma volt, hogy mikor indulnak meg a török tengeri és szárazföldi csapatok Friuli és Észak-Itália, azaz a Terraferma ellen; az ebben rejlő zsarolópotenciált az oszmán diplomácia felismerte, amit ha az érdekei úgy kívánták, mindig ki is használt. Ez teszi érthetővé, hogy a velencei anyagi támogatások miért nem maradtak el 1521 után sem, amikor pedig az addig évente a magyar királyságnak folyósított 20 ezer dukát nem került többé kifizetésre, ellenben a horvát bánokat továbbra is támogatták, de már nem „államközi megállapodás” keretében.

A másik ehhez kapcsolódó megjegyzésem a Dalmácia elleni török támadások kérdése, amelyek nem választhatók el sem az itáliai, sem az osztrák, sem a horvátországi portyáktól, még akkor sem, ha a tengermelléki területek az 1500-as évek elején velencei fennhatóság alatt álltak. Egy 1523. április 20-án kelt jelentés szerint a határmenti betörésekkel kapcsolatban az oszmán fél arra hivatkozott, hogy mivel ezek nem Velence, hanem a Magyar Királyság birtokai (amellyel ugyebár nem volt érvényes fegyverszünete), ezért a velencei–oszmán béke sem vonatkozik rájuk. A dalmát területek tehát hódoltathatók, mert 1523-ban ezt diktálta a Porta érdeke.

1510-ben ugyanez az érdek azt diktálta, hogy Horvátországot „véletlenül” hagyják ki a béketervezet szövegéből. Ha sikerült volna, a török fél behódolást és adót követelt volna a horvátoktól. Ebből is látszik, hogy mennyire fontos a probléma a tisztázása. A horvát kérdés 1526 utáni tárgyalása, amit opponensem hiányol, azért maradt el, mert 1528-ban hívének, Frangepán Kristóf horvát bánnak a halála miatt ez a terület Szapolyai számára gyakorlatilag végérvényesen elveszett, amin nem változtat, hogy legitim magyar királyként erre nyilvánvalóan továbbra is jogot formált.

A fentebbiekből szerintem az is következik, hogy az átjáró kérdését egy olyan döntésből eredő stratégiai kérdésként kell kezelnünk, amelyre talán nem túlzás a megfogalmazás, a magyar kormányzat már Mátyástól kezdve tulajdonképpen rákényszerült, és amely a szigorú szabályozás ellenére mégis csak egy kis rést nyitott a magyar határvédelmen. Sőt, a legújabb kutatások eredményeképpen előkerült római milánói követjelentés 1455-ből említést tesz egy

átjáróra vonatkozó konkrét török kérésről,² ami felveti a kérdést, hogy a békék átjáróra vonatkozó pontja nem eleve oszmán követelésre fogalmazódott-e meg?

Horvátország kapcsán Tringli István több helyen is hiányolja a jegyzeteket; teljesen igaza van, már a beadás után vettem észre, hogy több esetben sajnálatos módon lemaradtak az ebben a kérdésben orientáló jegyzetek, amelyek Bárány Attilának a szülejmáni ajánlattal foglalkozó kismonográfiájára, a horvát végek kérdésében született hosszabb tanulmányára, illetve Varga Szabolcs e tárgyban született munkáira hivatkoznak; ezeket okvetlenül pótolni fogom.

II. Lajos képességeivel kapcsolatos megjegyzés szintén egy olyan része az értekezésnek, amelynek esetében számítottam arra, hogy nem marad reakciók nélkül, bár ezeket opponenseim finoman és udvarias formában fogalmazták meg. Volt olyan változata a szövegnek, amelyben nem szerepelt ez a néhány mondat, de végül mégis maradtak. Ugyanakkor hangsúlyozni szeretném, hogy ez a rövid, bekezdésnyi rész nem tartozik az értekezés legfontosabb, érdemi részéhez, csupán egy felvetés, amellyel az 500 éves évfordulóra való tekintettel azt kívántam jelezni, hogy a kérdésen érdemes lenne elgondolkodni. Az általam forgatott és olvasott követjelentések egyöntetűen gyermekként kezelték a királyt, aki a jelentések megszületésének idején kétségkívül még kamasz volt. Ám ezek a megjegyzések függetlenül attól, hogy a lengyel, pápai, birodalmi vagy a mantovai követ (igaz ő még 1519-ben) fogalmazta meg, nem igazán pozitív töltetűek. Nem tudom eldönteni, hogy ezek mennyire topikusak, azonban kevésbé tűnik valószínűnek, hogy megfogalmazóik összebeszéltek volna.

Az adatok alapján fogalmazódott meg bennem a kérdés, hogy egy jobb képességű uralkodó talán többet érhetett volna el ebben a kétségtelenül eléggé reménytelen helyzetben. Természetesen nem gondolom, hogy elkerülhette vagy megnyerte volna a mohácsi csatát, vagy el tudta volna kerülni a bukást, de ha komolyan vesszük, hogy a politika a lehetőségek művészete, amelynek egyetlen igazi értékmérője a siker, akkor szerintem ebből az is következik, hogy egy jobb képességű szereplőnek egy gyengébb képességűnél nagyobb az esélye, hogy nagyobb mozgásteret teremtsen magának és országának. A nagyobb mozgáster több opciót jelent: ez a politika egyik íratlan szabálya.

Mátyás 15 éves korában került hatalomra, neki és Lajosnak volt tehát 6 olyan évük a trónon, amikor ugyanolyan idősök voltak: az egyiknél 1458–1464-re, a másiknál az 1520–1526-os évekre esik ez a periódus. Míg Mátyás olyan országot vett át, amely a hatalomra lépését megelőző másfél évtizedben négy véres háborút vívott a szultáni hadsereggel, vagyis a teljes

² Véber Zoltán, *Hunyadi János törökellenes politikája 1444–1456*, Debrecen, 2025, 198-199 (PhD értekezés).

oszmán hadigépezettel, nyilvánvalóan tízezres nagyságrendre rúgó magyar előerő veszteséggel, addig Lajos a legújabb kutatási eredmények szerint a körülményekhez képest egy konszolidált, demográfiailag úgy-ahogy regenerálódott, nagy török háborút évtizedek óta nem vívó királyság trónján kezdte el az uralkodást. Ezért is rejtély a számomra, hogy 1521-ben miért nem működött a magyar határvédelem?

Mátyás mellett a másik, értekezésben nem említett példa Kasztrióta György lehetett volna, akit Ács Pál Mátyás felemlegetése kapcsán remek megérzéssel hozott fel, mivel az ő személye és tevékenysége engem már régóta foglalkoztat. Itt most nem belemerülve a részletekbe, vajon Kasztrióta György nélkül mikor omlott volna össze az albánok ellenállása? De ugyanezt a kérdést feltehetjük kortársa és kollégája, az éppen mítosztalanításon áteső, cserébe TV-s celebbé avanzsáló Hunyadi János esetében is.

Egy másik fontos, vitatott politikai szerepet játszó személlyel, Lodovico Grittivel kapcsolatban teljesen helyt álló Tringli István megjegyzése, aki szerint állításommal ellentétben az erdélyi sóüzlet Velence számára kevésbé lehetett vonzó, mivel a város jelentős sókitermelést folytatott, ezért nem volt szüksége az erdélyi sóra. Abban is igaza van, hogy a kormányzót inkább a sóból származó jövedelem érdekelhette; mindazonáltal a Grittire vonatkozó velencei levelezés csupán részleges ismerete alapján számomra az már most világos, hogy a politikai és informális természetű szolgálatok mellett jelentős gazdasági vonatkozású tevékenységet is kifejtett a Köztársaság érdekében, amivel kapcsolatban már felmerülhet az Erdélyből a Balkánra irányuló sókereskedelemből való részesedés, de főleg az erdélyi nemesfém kérdése. Ez utóbbi már inkább Velence irányába. Gritti szerepe tehát, különösen, ha ebbe bele vesszük a magyar szakirodalomból eddig kevésbé hangsúlyozott itáliai szálat, mindenképpen megér egy külön tanulmányozást, különösen az Ács Pál által említett dél-itáliai aspirációk tűnnek izgalmasnak.

Ami nem került bele a Grittivel foglalkozó fejezetbe, mert ebben még el kell mélyülni, a politikai kalandornak a Habsburg udvar és a Porta közötti béketárgyalásokon eljátszott közvetítői szerepe, amellyel Szakály Ferenc és Barta Gábor foglalkoztak, akik szerint éppen ez a szerep volt a legfőbb oka kegyvesztettségének. Gritti a mellett, hogy Ibrahim nagyvezír kegyence volt, alapvetően Velence ügynökeként működött, már pedig a Köztársaság a Portához hasonlóan mindenáron el akarta kerülni, hogy a Magyar Királyság Habsburg kézbe jusson. Egy ilyen hangsúlyos, Habsburg barátabb orientáció felé forduló politika feltételezése a kegyenc részéről nem igazán illeszkedik a Velence érdekében kifejtett és számtalan forrással alátámasztható tevékenységéhez, hanem új útra való rálépést feltételez. A Köztársaságnak megfelelt Gritti János udvarában betöltött szerepe, mert így kettős biztosítékát látták, hogy az

ország nem fog átcuszni Habsburg kézbe. De egy kalandor, egy szerencselovag természetesen tarthat több vasat is a tűzben. Érdemes lenne tehát, kiegészítve és tovább gondolva az eddigi eredményeket, arról az oldalról is megközelíteni ezt a kérdést, hogy vajon milyen mértékben került közelebb Lodovico Gritti alapvetően velencei orientációjú politikai vonalvezetése a Habsburgokhoz? (szerintem amilyen mértékben a Köztársaságé, amely a 30-as évek végén, már Gritti halála után egy oszmánellenes ligáról tárgyalt és végül állapotodott meg V. Károllyal).

Szerémit illetően tökéletesen egyet értek Ács Pállal, több fejezetben is kulcsfontosságú máshol nem olvasható, de más forrásokkal közvetve alátámasztható, az eseményeket nagyon szépen kiegészítő adatainak sok hasznát vettem az 1526 utáni események több homályos pontjának megvilágításában.

Werbőczy kapcsán szintén Ács Pál kérdezett a nevével fémjelzett nemesi mozgalom, amely a rákosi végzést is kieszközölte, szerepéről. Ezt a kérdést sajnos nem tudom megválaszolni, a külföldi követek kitiltására vonatkozó adatot Burgiótól idéztem, az ő információi pontosak és hihetők szoktak lenni, a háttérét nem kutattam. A nemesség tömegei egy esetben kerültek még elő az értekezésben, amelynek fontosságát egyébként jelzi, hogy ezt a problémát másik két opponensem is érintette. Tringli Istvánnak azt tudom válaszolni, hogy a műveletlen nemességnek a mohácsi csatában játszott szerepét sajnos pontatlanul idéztem, a forrás B. Szabó János monográfiája volt, ahol azonban nem nemesek, hanem az egyszerű katonák szerepelnek, forráshivatozással. Ezt idéztem tehát pontatlanul, amit javítani fogok. Természetesen a nemesség hallathatta a hangját, különösen 1521 után, és elég dühösen, ahogyan erre Neumann Tibor is utalt; a „közvélemény” hangját pedig az uralkodóknak meg kellett hallgatniuk. A század eleji velencei követjelentésekben számtalan nyomát találni, hogy például Ulászló országos jelentőségű döntéseknél, amilyen egy török elleni liga is volt, mindig hivatkozott arra, hogy diétát kell tartania, hogy végleges döntést hozhasson.

Egyet értek Ács Pállal, hogy a lengyelek szerepe az egyik legizgalmasabb kérdés az 1526 előtti és utáni magyarországi történelemben. I. Zsigmond Ferdinándhoz és Szülejmánhoz hasonlóan a nagy idők nagy tanúja, ő 42, Ferdinánd magyar királyként 37, Szülejmán 46 évig uralkodtak. Ilyen hosszú idő alatt olyan tapasztalatokra lehet szert tenni, amilyenekkel más nem rendelkezik a politikai sakktáblán, egy ilyen hosszú időszak alatt egy politikus láthatja döntéseinek rövid, közép és hosszútávú következményeit, sőt a történelmi távlatait; a lengyel király 1538-ban, a váradi béke évében már 33 éve volt a trónon, megkockáztatom, hogy történetünk szereplői közül ő volt a legtapasztaltabb, és talán ő látott a legmesszebbre. Amit 1538-ban és utána tett, túlzás nélkül a diplomácia magasiskolája volt. Nem hitt a váradi szerződésben, hisz ő már a mohácsi csata előtt világosan megmondta unokaöccsének, II.

Lajosnak, hogy a keresztény hatalmak összefogásának nincs esélye, tehát a törököt nem fogják tudni kiűzni, tehát meg kell egyezni a Portával, amelyben viszont nem lehet megbízni. Mi következik ebből? Mivel nem hitte el, hogy a Habsburgok képesek lesznek elűzni a törököt, a Jagelló jogigény és persze veje politikai életben tartása céljából Jánoshoz adta a lányát, akinek férje halála után mégis csak a váradi béke betartását, vagyis a trónról való lemondást javasolta. De amikor híre ment, hogy unokája megkapta az *ahdnámét*, 180 fokos fordulatot hajtott végre, és rávette a lányát, hogy mégis maradjon, pedig ez a váradi béke megszegésével volt egyenértékű. Ács Pál kérdésére tehát azt válaszolhatom, hogy a fentiekben valóban van ellentmondás, de Zsigmond politikája mégsem ellentmondásos, mert ő csupán a helyzetre reagált, és az érdekeinek legmegfelelőbb döntéseket hozta meg. Ezek pedig az orosz, német, tatár stb. fenyegetések miatt a Portával szembeni semlegességet, amely összefüggött a királyság déli, magyarországi határainak biztosításával, valamint a Jagelló örökséghez való ragaszkodást diktálták.

A perzsa kérdést szintén Ács Pál érintette, amely a nagy lehetőségek egyike volt a 15-17. században; de túl messze volt, a velenceiek még az első oszmán-velencei háború idején, az 1460-70-es években az Akkojunlu törzsszövetséggel sem tudtak zöld ágra vergődni, ami elmondható Mátyás diplomáciájáról is, pedig Uzun Haszán, aki Iszmail perzsa sahnak, a Szafavida-ház megalapítójának és az oszmánok halálos ellenségének volt a nagyapja, sokkal közelebb volt (Karamánia).

A korszak trónkövetelőivel, Perényi Péterrel és Majlád Istvánnal kapcsolatos adatokat köszönöm Neumann Tibornak, be fogom építeni, a Majlád alacsony származását illető megjegyzés forrása a róla írt monográfia volt, amely ezzel magyarázta becsvágyát (Majláth Gábor, *Majláth István*, Bp., 1889, 8. o.) Belenéztem az 1540-es eseményekről beszámoló történetírói munkákba, nem találtam kifejezetten a származása miatt elítélő megjegyzést, ezért a részt okvetlenül javítani fogom.

Az idegenellenségre más összefüggésben Tringli István is utalt, teljes mértékben egyet értek, hogy ez nem magyar specifikum volt, ezért is idéztem a velencei példát Attila hun király kapcsán. Az általam ismert magyar, illetve magyar és humanista forrásokban nem találtam meggyőző bizonyítékot, hogy a kétségtelenül újfajta, mert nemcsak a nemességet magában foglaló *patria* illetve *populus/gens* fogalom összhangba hozható lenne az általam nem ismert német monográfiának a korai nacionalizmusra vonatkozó állításaival. (Gyanítom, hogy a szerző nem igazán ismeri a magyar viszonyokat.) Szerintem ebben még mindig Szűcs Jenőnek van igaza, hogy tudniillik az állandó török fenyegetés miatt a magyarok önmeghatározása, együvé tartozásának tudata alapvetően vallási és nem etnikai gyökerekből táplálkozott még a 17.

században is (lásd a csángókat még ma is), amelyet a *propognaculum/antemurale Christianitatis* akkor már két évszázados toposza fejezett ki.

A vallás szerepére Ács Pál kérdezett rá; a Porta természetesen számon tartotta a felekezeteket, mert a balkánihoz hasonlóan a magyar társadalommal is el akarta fogadtatni a *Pax Ottomanicát*, amihez kapóra jött a nyugati kereszténységnek a reformáció miatt bekövetkező többfelé hasadása. Ezeknek a törekvéseknek a felekezetekre vonatkoztatható diplomáciai lenyomataira azonban nem bukkantam, vagy nem tűnt fel, leszámítva egy ekkor már ősrégi toposznak, Leó pápa és Attila híres találkozásának a felhasználását a jánosi propaganda részéről (94. o.)

A Buda alatt történetekről írt fejezet egyik legnagyobb újdonsága Domenico Morosini velencei követ jelentése, amelyben Rüsztém pasa tíz évvel korábban, a Buda alatti díván üléseken képviselt álláspontjáról számolt be. E szerint a pasa nem azt az álláspontot képviselte, amelyet egy egykorú forrás, valamint a történetírói hagyomány egybehangzóan állít, hogy a magyarok érdekében lobbizott volna, hanem hogy egy szigorúbb álláspontot képviselt volna. Ezt az érvelést vettem át hitelt adva Rüsztém szavainak. Ennek kapcsán Neumann Tibor felvetette, hogy nem az-e inkább a valószínű, hogy a pasa az 1541 után bekövetkező események, vagyis a magyarok árulása miatt akarta volna magát mentgetni. Úgy vélem, ez esetben is érvényes, hogy az egyszerűbb, logikusabb verzió a hihetőbb. Ami bennem is felmerült, de a forrás újdonsága miatti lelkesedés hatására a kevésbé valószínűbb olvasatot erőltettem. Ezt a részt át fogom fogalmazni.

Neumann Tibor másik érdekes felvetése az erdélyieknek 1567-ben adott kiváltsággal kapcsolatos, amelyet Szelim, az új szultán engedélyezett az erdélyiek számára és a szabad uralkodó választást foglalta magában. Szerinte ez valójában Szülejmán döntése lehetett, és a fia által kiállított irat, ha jól értem, egy már létező kiváltság megerősítése lenne. Az iratnak óriási a jelentősége, hisz ez a kiváltság biztosította az országnak a többi adófizető vazallus államhoz képest magasabb (önállóbb) státuszát, amely egyúttal az erdélyi állam alkotmányos berendezkedésének az alapját is jelenti. Opponensem felvetése nagyon is helyt álló, amelyen elgondolkodva arra jutottam, hogy elképzelhető az eseményeknek az értekezésben lefektetettől némileg eltérő lefolyása. Ez a következő lenne; az öreg szultán 1566-ban a zimonyi személyes találkozón dönthetett ebben az évtizedek óta lebegtetett és az erdélyi állam szempontjából kulcsfontosságú kérdésben. Korábról ugyanis nem maradt ránk olyan irat, sem adat arról, hogy egy ilyen iratot kiállított volna, pedig a szabad választást már János halála után, 1540-ben is kérték tőle. Aminek szerintem az oka, hogy Szulejmán tudatosan lebegtette a kérdést, hisz Fráter György óta az erdélyiekben állandóan csalódott, ezért nem bízott bennük. Bánffy György

feljegyzéseiből tudjuk, hogy János Zsigmond 1566-ban kérte újra Buda visszaadását, amelyről állítólag irat készült. Ekkor esetleg készülhetett ebben a régóta húzódó ügyben egy másik irat is, vagy csak egy Szülejmán tárgyalási stílusára annyira jellemző szóbeli ígéret hangzott el. Csakhogy néhány héttel később elhalálozott, rá néhány hónapra pedig János Zsigmond is kezdte magát határozottan rosszabbul érezni, rejtélyes betegségébe pedig majdnem bele is halt. Mivel Szülejmán halála és a háború lezárása miatt a Habsburg udvar és a Porta között békétárgyalások kezdődtek, Szelim, az új szultán politikai okokból fontosnak érezhette a kérdés rendezését, amire apja amúgy is ígéretet tett. Tehát elképzelhető az értekezésben rögzítetténél talán logikusabb verzió, hogy az erdélyiek szabad uralkodóválasztására ígéretet Szülejmán tett (amire nincs adat), amit fia, Szelim teljesített (erre van bizonyíték).

Opponensem több megfontolásra érdemes felvetést fogalmazott meg az adó problémájával kapcsolatban 1526 előtt és után, illetve János Zsigmond koronázásának elmaradását illetően. Sorrendben haladva, az adókövetelés lebegtetése Szelim részéről lehetett taktikai elem, amelynek hátterében az a törekvés húzódhatott meg, hogy a Szrebernik váráról való lemondás érdekében nyomás alá helyezze a magyar kormányzatot. A probléma azonban ennél sokrétűbb lehetett, hisz a velencei követjelentések arról is beszámolnak, hogy a szultán a keleti után a magyar kérdés rendezését tűzte ki célul. Nehéz persze eldönteni, hogy ebből mennyi volt a nagyhangú és az oszmán diplomáciára jellemző fenyegetődzés. De Szelim természetét ismerve, és hogy az adó ügyét többször is elővette, és hogy a horvátokkal kapcsolatban már Bajezid is napirendre tűzte ezt a kérdést, a követelés talán több lehetett egyszerű fegyvercsörgetésnél. János „adaja” esetében opponensem feltételezése szerintem helyt álló, hogy a szultán vélhetően vazallusa helyzetére tekintettel nem erőltette a kérdést.

A koronázás elmaradásának közjogi oka mellett szerepet játszhatott a politikai számítás is; 1541 után Fráter György mindenképpen át akarta adni a keleti országrészt Ferdinándnak, egyáltalán nem állt tehát az érdekében a koronázás, még egy illegitim sem. Talán a szultán által 1550-ben, néhány hónappal a nyírbátori egyezmény után, kibocsátott és a Buda visszaadását kilátásba helyező *fermánja* megszületésének is ez volt az igazi oka; valamit ajánlania kellett, hogy megakadályozza, vagy legalább késleltesse tartománya ellensége kezébe kerülését.

Végezetül röviden rátérnék az értekezéssel kapcsolatban megfogalmazott formai megjegyzésekre, észrevételekre. Neumann Tibor feltétlenül javasolja, hogy szerkesszem át és stilisztikailag, valamint nyelvtanilag is javítsam a szöveget; nyitott kapukat dönget, a leadás óta újra átolvastam a szöveget, rengeteget javítottam, igazítottam rajta. Ez a folyamatban lévő munka most újabb ösztönzést kapott opponenseim megjegyzéseinek köszönhetően. Az értekezés közepe szintén Neumann Tibort idézve kevésbé erős az elejéhez és a végéhez képest,

és éppen itt is nehezebben olvasható. Ennél a résznél elmaradt a fejezetek újra tagolása, maradt egy hosszú, több mint 20 oldalas fejezet, amit feltétlenül tovább fogok tagolni. Másrészt, amire opponensem utal, bár nem így fogalmaz, hogy a perzsa *berát* körüli fejtegetések kissé túl vannak írva; néha az egyszerűbb jobb, ezen is gondolkodtam, hisz ahhoz képest, hogy nincs meg a szöveg, túlságosan hosszan és visszatérően foglalkoztam vele. A jegyzetek is néha túl vannak terhelve, többször kerültek ide sokszor inkább a főszövegbe való megjegyzések; ezt is érzékelttem, át fogom gondolni. Az opponensem által az értekezés leginkább problematikus részének tartott okmánytárat is okvetlenül javítani fogom, jegyzetelés, a szövegek ellenőrzése, hibáinak javítása kiadás esetén elengedhetetlen.

Ács Pál szintén megjegyzi, hogy nagyon sűrű a szöveg, olvasása komoly koncentrációt igényel, tehát célszerűnek, sőt szükségesnek tűnik egy „olvasó barátabb” szöveg előállítása.

Hasonlóképpen elfogadom Tringli Istvánnak a szöveggel kapcsolatos megjegyzéseit, köszönöm és javítani fogom, úgy a terminológia következetlen, néha pongyola, helyenként pedig hibás használatát, mint a stilisztikát és az elütéseket.

Szeged, 2025. március 17

Kruppa Tamás